

OSMANLI TOPLUMUNUN YAPISAL DEĞİŞME SÜRECİNDE SİVİL BÜROKRASI

Veysel BOZKURT*

ÖZET

Osmanlı toplumunda çözülme sürecinin başlamasıyla birlikte, toplum düzeninde yapısal değişme hareketleri kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu sebeple, öncelikle orduda başlatılan "yenileşme/değişme" hareketleri, daha sonra toplumun bütün kesimlerine yayılmaya çalışılmıştır.

Bu değişim sürecinde ise, sivil bürokrasi, hem bir "obje" olarak "yenileşme/değişme" hareketlerinden etkilenmiş; hem de bir değişme "ajanı" olarak (social change agent), "yenileşme/değişme" hareketlerini etkilemiştir.

SUMMARY

The movements of the structural change had been a necessity at the beginning of the disintegration process of the Ottoman society.

For this reason, as a first priority the reform movements had been put in force in the army; but later they had also been attempted to spread to all parts of the society.

In this changing process, the civil bureaucracy was both an "obje" that had been influenced from the reform movements and an "agent" that had influenced these reform movements.

Bu çalışmada, Osmanlı toplumunun yaşadığı yapısal değişme sürecinde sivil bürokrasinin yeri ve rolü ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Hem siyasi, hem de ticari bakımdan oldukça avantajlı bir bölgede kurulmuş olan Osmanlı devleti, sahip olduğu imkânları son derece iyi bir şekilde kullanarak, kısa sayılabilecek bir sürede, güçlü bir imparatorluk haline gelmiştir.

İnalçık'a göre, Osmanlı toplum yapısının temel özelliklerini, bize en iyi şekilde Kanuni dönemi (1520-1566) verir¹.

"Klasik" dönem olarak da adlandırılan bu döneme bakıldığında, toplumda "yönetenler" ile "yönetilenler" şeklinde ikili bir farklılaşma olduğu ve merkezde

* Araş. Gör.; Uludağ Univ. İkt. İd. Bil. Fak.

1 İnalçık, H., "The Nature of Traditional Society: Turkey" *Political Modernization in Japan and Turkey*. Edit: R.E. Ward, D.A. Rustow, Princeton University 1968, s. 42.

bulunan "yönetenler" in en üst noktasında hükümdarın bulunduğu görülmektedir. Hükümdarın yetkileri teorik düzeyde dini kaidelerle sınırlandırılmıştır. Uygulamada ise hükümdar, bu yetki sınırlandırmasının boyutlarını aşabilmektedir.

Chambers'in de belirttiği gibi², şahsi ilişkilerin son derece önemli olduğu Osmanlı toplumunda, padişahlık müessesesi, özellikle bürokrasiyi yakından denetler. Padişah ile sivil bürokratlar arasındaki ilişkiler, Weberyen anlamda ne feodal bir hakimiyet ve ne de rasyonel - hukuki hakimiyete benzemektedir. Bu ilişkiler Weber'in merkezîyetçi toplumlarda görüldüğünü iddia ettiği patrimonyal hakimiyet tipine daha çok benzemektedir³.

Padişahın gelen sadrazam ise, padişahın mutlak vekilidir. Ancak sadrazamın da padişah karşısında hiç bir otonomisi yoktur. Zaman zaman bazı sadrazamların insiyatif sahibi görünmeleri, padişahlara pasifliğindedir⁴.

Devlet meselelerini görüşmek üzere, başlangıçta padişahın başkanlığında "divan-ı hümayın" da toplanan vezirler, halkın dilek ve şikayetlerini dinleyip müzakere ederlerdi. Bunun yanı sıra en önemli kararlar da bu divanda alınır. Ayrıca bu Divan, III. Selim'den sonra ise, meşveret olarak adlandırılan, bazı konuların devletin ileri gelenleri arasında tartışılmasına zemin hazırlamıştır⁵.

Diğer taraftan imparatorluğun sosyal ve siyasal üst yapısını şeriatin oluşturması⁶ sebebiyle şeyhülislamların da idarede önemli yerleri vardı. Çünkü Osmanlılarda din, sosyal hayatın bütününe kapsar. Ancak, kanunların uygulayıcısı olan kadılar, şeri hükümler yanında, örfi bir takım hükümlere de yer verirler.

Osmanlılarda sistem içindeki alt birimler arasında, çatışmalar ortaya çıkması halinde doğrudan merkeze başvurulur⁷.

Merkezde yönetimde söz sahibi olanlar, mülkiye, ilmiye, seyfiye ve kalemîye şeklinde dört ayrı sınıftan oluşmaktadır. Hükümetin başında mülkiyeye ricali bulunmaktadır. Bunlar devletin en yüksek kademelerinde görev alan asker ve sivil idarecilerdir (Vezirler ve beylerbeyi gibi) İlmiyeye sınıfı ise, dini ve eğitim işleri ile uğraşan zümredir (şeyhülislamlar, müftüler kadılar ve müderrisler gibi) Kalemîye ise devletin arazi kayıtlarını tutan ve yazışmaları yapan bürokratlardır⁸.

2 Chambers, R.L., *The Civil Bureaucracy: Turkey, Political Modernization in Japan and Turkey*. Edit: R.E. Ward and D.A. Rustow, Princeton University Press, s. 1968, s. 309.

3 Bkz. Heper M., *Bürokrasi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., c. 2, s. 295; Bu konuda Ş. Mardin şunları söylüyor: "Osmanlı toplumunu tek bir modelde kavramlaştırmak, kuşkusuz elde değildir. Ancak imparatorluğun toplumsal özelliklerini en iyi şekilde anlatan şema "Patrimonyal bürokrasi" adı verilen topluluk türüdür." Bkz. Ş. Mardin, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul, 1983, s. 25.

4 Heper, M., *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, Boğaziçi Univ. Yay. İstanbul, 1977, s. 60.

5 Yalçındağ, S., *Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar*, *Amme İdaresi Dergisi*, III, Haziran 1970.

6 İnalçık, H., a.g.e., s. 42.

7 A.g.e., s. 43.

8 Versan, V., *Kamu Yönetimi: Siyasi ve İdari Teşkilat*, İstanbul 1974, s. 102.

Sistemin dayandığı temel müesseselerden birisi de tımar (dirlik) müessesesidir. Bu müessese, askeri teşkilatlanmanın olduğu gibi, yönetiminde temelini oluşturur. Diğer bir ifade ile tımar düzeninde, askerlik göreviyle yönetim fonksiyonu, ilke olarak aynı ellerde toplanmıştır⁹. Has ve zeamet miktarı olarak¹⁰ tımara göre daha fazladır. Ancak, tımar yinede en önemli yeri teşkil eder.

Dirlik düzeninde, tımarlı siphahiler kendilerine gösterilen toprak karşılığında, her üç bin akçeye karşılık bir cebeli (asker) yetiştirmek (veya donatmak) mecburiyetindedir. Tımarlı siphahinin ölümüyle birlikte yerine oğlu geçer. Bu müessese hem merkezin asker beslemek için katlanacağı mali külfeti ortadan kaldırmakta, hem de bu memurlar aracılığıyla merkezin kontrolü en uzak noktalara kadar uzanmaktadır¹¹.

Tımar dışında sistemin dayandığı en önemli müesseselerden birisi de, "kul" sistemidir. Bu sistem aynı zamanda bürokratların kökenini oluşturur (özellikle yüksek döneminde)

Osmanlı devletinde kullar şu iki kaynaktan toplanmıştır:

i- Savaş esirleri ve para ile satın alınan köleler.

ii- Devşirme yolu ile Rumeli'deki köy ve kasabalardan toplanan hristiyan erkek çocukları.

Belirli seçme sonunda toplanan bu çocukların en yeteneklileri, "Enderun" denilen saray okullarına alınır ve uzun bir eğitim sürecinden geçirilirlerdi. Bu sıkı eğitimden sonra, yapılan imtihanları başarıyla tamamlayanlar devlet görevlerine atanırlardı¹². Ancak bunların güvenceleri son derece sınırlıydı.

Osmanlı imparatorluğu, icrai askerler ve maaşlılardan oluşan yönetenler (askeriler) ile kentliler, köylüler ve göçebelerden oluşan yönetilenler (reaya)¹³ şeklindeki klasik dönem toplum yapısını yaklaşık olarak 17. yüzyılın başlarına kadar sürdürmüştür.

Temel yapı taşlarına değindiğimiz Osmanlı İmparatorluğu, bu sistem içinde, merkezi otoritenin çevresinde, oldukça rasyonel¹⁴ ilkelere göre işleyen bir bürokrasi yaratmıştır¹⁵.

Ancak "hassas dengeler" üzerine kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu, bu rasyonel organizasyon şeklini uzun süre devam ettirememiştir.

9 Sencer, M., Tanzimata Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi, *Amme İdaresi Dergisi* C. 17, C. 2, Haziran 1984, s. 22.

10 Has geliri 100.000 akçenin üzerinde olan topraklardır. Bunlar merkezi hükümetlerde görevli vezirlere, beylerbeyine verilir. Zeamet ise geliri 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki topraklardır. Toprak sisteminin temelini oluşturan tımar ise 3.000 - 20.000 akçe geliri olan topraklardır. Bkz: İ. Ortaylı, *Türk İdare Tarihi*, TODAİE, Ankara, 1979, s. 95-6.

11 Polatoğlu, A., Ergun, T., *Kamu Yönetimine Giriş*, TODAİE, Ankara 1984, s. 68.

12 A.g.e., s. 69.

13 Akşin, S., Osmanlı Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme, *Toplum ve Bilim*, Yaz, 1977, No: 2, s. 34.

14 Burada Weberin anlama bir "rasyonelite" kastedilmemektedir.

15 Kongar, E., *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. Remzi Kitapevi, İstanbul 1981, s. 285.

Çok sayıda sosyo-ekonomik temel ile iç içe geçmiş müesseselere dayanan Osmanlı toplumunun, kendi dışında oluşan yeni müesseselere gerekli tepkiyi göstermemesi, çöküşüne yol açan hassas noktaların en önemlilerinden birisini oluşturmaktadır¹⁶.

Çeşitli sebeplerle gerileyen¹⁷ Osmanlı imparatorluğu bu durumu ilk defa karşılıklı güçlerin tartıldığı yer olan cephelerde farkeder. Özellikle ticaret yollarının değişmesiyle ortaya çıkan mali kaynak kıtlığına, kaybedilen savaşların mali külfeti de eklenince, yöneticiler bir şok tesiri altında çözüm arayışına koyulurlar.

Bu arayış sürecinde ilk yapılan işlerden birisi, mali kaynak ihtiyacına kestirme çözüm getiren ve büyük ölçüde sistemin daha da bozulmasına sebep olan "iltizam" uygulamasıdır. Bir diğer çözüm arayışı da "yenileşme/değişme"¹⁸ girişimleridir.

Bugüne kadar tesirlerini devam ettiren bu süreç, Osmanlı toplum düzeninde yeni farklılaşmalara sebep olur.

Merkezde devlet düzeninin çökmeye yüz tutması, özellikle "saray içi entrikalar"ın giderek daha da artması, padişah ve bürokrasi ilişkilerindeki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bürokrasi, bu dönemde özellikle tahta geçirilen iktidarsız padişahların yarattığı ortamdaki istifade ederek daha çok güç kazanmaya başlamıştır. Giderek siyasi ve idari alanda, bürokrasinin güçlenmesine ortam hazırlayan bu gelişmeleri yenileri takip etmiştir.

Ancak devlet düzenindeki çöküntü, bütün imparatorluk düzenine yayılarak, bürokratik ve dini müesseseleri de etkilemiştir. Bu amaçla, bürokraside işe alma, yetiştirme ve yükseltme metotlarında değişiklikler yapılmıştır. Bu durum giderek artan felaketsel düşüşü daha da teşvik etmiştir¹⁹.

Özellikle savaşların uzaması, ordu ve idare düzenini kökünden sarsmıştır. Vilayetlerde görev alan memurlar ile merkez arasında sık sık anlaşmazlıklar doğmuştur. Görevden alınan ve isteklerini merkeze yaptıramayan vilayet memurları, levend denilen işsizleri de başına toplayıp, devlete karşı isyan etmişler ve soygunculuk yapmaya başlamışlardır. "Celâli İsyânları" denilen meşhur iç isyanların esası da budur²⁰.

İmparatorluğun diğer yapılarında olduğu gibi bürokratik müesseselerde de yoğun bir şekilde ortaya çıkan bütün bu çözümlenme eğilimleri karşısında, III. Selim, II.

-
- 16 Cem, İ., *Türkiye'de Geri Kalınlığın Tarihi*, Cem Yay. İstanbul 1979, s. 126.
- 17 Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme sebepleri bu bölümün boyutlarını aştığından (çok önemli bile olsa) girilmeyecektir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: İ. Cem, a.g.e.; Ayrıca bkz: S.F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der. Yay. İstanbul, 1981.
- 18 "Yenileşme/Değişme" hareketlerinin bu şekli ile kavramlaştırılması Doç. Dr. İhsan Sezal'a aittir.
- 19 Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev: M. Kırath) T.T.K. Yay. Ankara, 1984, s. 23; Ayrıca bkz: W.F. Weiker, *Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform*, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 6, s. 1, Mart 1973.
- 20 Akdağ, M., *Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kılan Tarihsel Koşullar, Cumhuriyet'in 50. Yıl Armağanı*, İstanbul 1973, s. 392.

Mahmut gibi padişahlar, idarede radikal sayılabilecek reform girişimlerinde bulunmuşlardır²¹.

III. Selim tahta çıkınca, bilindiği gibi meşveretti teşvik etmiştir. Yeniden düzenleme konusunda en çok taşradaki yönetim mekanizması üzerinde durmuştur. Bu konuda "vezîra kanunnamesi"ni çıkartmıştır. Bu kanunnameye göre işe layık olanların atanması üzerinde durulmuştur. Yine vezirlerin görev süreleri en az üç, en çok beş yıl ile sınırlandırılmıştır. Halkın kendisini yöneten vezirden memnun olması halinde bu süre uzatılabilecektir. Yine III. Selim "Tımar ve Zeamet" konusunda bir Kanunname çıkartmıştır²².

Merkezdeki bu gelişmeler, çevredeki yerel güçleri de doğrudan etkiler. Başlangıçta (özellikle Fatih döneminde) çok güçlü olan merkez karşısında, yerel güçler herhangi bir etkinlik gösterememişlerdir. Ancak Osmanlı öncesi bir takım yapıların kalıntısı olan bazı aileler bu dönemde de varlıklarını sürdürdükleri²³ halde, bunlar yerel de olsa, adı geçen dönemde pek fazla etkileri olmamıştır.

Ancak merkezin zayıflaması sonucu ortaya çıkan yetki boşluklarını tabii olarak yerel güçler doldurmuşlardır. Özellikle toprak düzeninin bozulması ve sınırların "büyüme paradoksu" denilebilecek şekilde genişlemesi sonucunda merkez taşraya ulaşamaz hale gelmiştir.

1694 tarihinden itibaren "mali mukataatın, malikhane usulü" eşraf ve ayanlar tarafından alınarak idare edilmesi, bunların gücünü arttırmıştır. Fakat, yerel güçlerin o tarihlerde hükümet üzerinde müessir olabilecek derecede, nüfuz sahibi oldukları görülmez. 1768 Rus seferi sonrası para ve askeri ihtiyaçlar, hükümetin kaza idaresini eline alan ayanlara başvurması ve bizzat kazalar üzerinde hükümet kontrolünün kalkması, bunları şımartmaya başlamıştır²⁴. Nitekim 1807 yılında yerel seçkinlerle imzalanan "Sened-i İttifak" bunların gücünün hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir.

Daha sonra II. Mahmut, ayanları kontrol altına almak amacıyla önemli girişimlerde bulunur. Ayanları, baskı altına alır. Bazı ayanları idam ettirir. Daha sonra bir ara ayanlık kaldırılır; ancak, onlarsız yapılamadığı için sonradan yeniden benimsenir. Çünkü ayan kazalarda o mahallin idaresi ile ilgili olarak, hükümet ve halk arasındaki işlerde vesayette bulunmaktadır²⁵.

21 Bu reformları mecburi kılan yozlaşmış idari yapıyı en iyi şekilde ortaya koyan eserlerden birisi ünlü "Koçi Bey Risalesi"dir. Koçi Bey XVII. yüzyılda yaşamış bir devlet adamıdır. Göricele Koçi Bey bu risaleyi ilk defa IV. Murat'a sunmuştur. Koçi Bey bu eserinde "mülki ve askeri teşkilatın basamak basamak nasıl dejenere olduğunu IV. Murat'ın dikkatini çekmeye çalışmıştır." Bunun yanında "Yeniçeri Ocağının bozulma sebeplerini, tımar ve zeamet usüllerinin çiğrından çıkması hususlarını, devlet adamlarının alenen rüşvet almalarını, memuriyetlerin rüşvetle satılmasını ve halk tabakasının sürüklendiği ıstırafları" anlatmıştır. Yine Koçi Bey'in dediği gibi "bu devirlerde devlet memurlarının zulümlerinden Anadolu'daki köylüler, tarlalarını, ev ve barklarını, terk etmek zorunda kalmışlardır." Bkz: *Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren: Z. Danışman, K.T. Bay. Yay. Ankara 1985, s. 14.

22 Yalçındağ, S., a.g.m., s. 43-44.

23 Mardin, S., Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci, *Felsefe Yazıları*, 5. Kitap, Yazko, İstanbul 1983, s. 11.

24 Uzunçarçılı, İ.H., Ayân, *İslâm Ansiklopedisi*, s. 40-1.

25 A.g.m., s. 42.

Ayanlar, kazanın asayışı, vergilerin toplanması, askerlerin eğitilmesi ve sevki, erzak ve levazım temini gibi işleri görürlerdi. (Bu işler daha önce kadılar tarafından görülmekte idi)²⁶.

Osmanlılarda yerel seçkinlere, feodal düzenlerde olduğu gibi yetkiler tanınmamıştır. Merkez yerel seçkinleri daima kendi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmaya çalışmıştır. Ancak bu yerel seçkinlerin yetkileri hiç bir zaman merkezden bütünüyle bağımsızlaşmamıştır. Bunlar birer asilzade zümresi de değillerdir²⁷.

Merkez ile çevre (veya kenar) arasındaki ilişkiler²⁸ sürekli karşılıklı "çatışma" üzerine kurulmuştur. Merkez çevreyi daima kontrolü altına almak istemiştir. Çevre ise sürekli merkezin bu kontrolünden kurtulmak, otonomi kazanmak için mücadele vermiştir. Kazanılan bu otonominin derecesinde, şartlara göre bazı değişiklikler olsa bile, Heper'in deyimi ile "Osmanlı'da merkez ne kadar zayıf düşerse düşsün, herhangi bir ana siyasal güce, merkezden özgür olarak kullanılabilir bir siyasal, hukuksal yetki vermemekte direnmiştir"²⁹. Merkez ise, onları daima birer mütegalibe (zorba) olarak görmüştür.

Bütün bunların yanında dış hücumlar sonucu uğranılan yenilgi ve toprak kayıpları Osmanlı idarecilerini, ordunun yeni bir düzene sokulması çarelerini aramaya yöneltmiştir. Hristiyan tebanın isyanı da, idari ve mali reformların aranmasını mecburi kılmıştır.

18. yüzyıl boyunca, Batı modeline göre açılan müesseseler, 1826 Yeniçeri Ordusunun kaldırılması yerine bugünkü modern Türk Ordusunun çekirdeği olan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" nin kurulması; 1936'da "Mekteb-i Harbiye" nin açılması, hep dış mağlubiyetleri önleme gayretine bağlı, önemli batılılaşma girişimleriydi. Bunun yanında "devleti kurtarmak" için 1839'dan önce yapılan tüm çalışmalar "islahat" adıyla tarihe geçmiş olup, hep harplerdeki yenilgileri önlemek ve tebanın hoşnutsuzluğunu gidermek endişeleri bu faaliyetlerin amacını oluşturuyordu³⁰.

Bütün bu gelişmelerin sonucunda, bir dizi reform hareketlerine girilir. Daha öncede belirttiğimiz gibi bu reform hareketlerinin başlangıçtaki hedefi, Osmanlı'nın askeri gücünü artırmaktır.

Tanzimatla³¹ birlikte bu hareketler çok daha geniş bir boyut kazanmış ve bütün toplum düzeninde reform yapılmasının gereği üzerinde düşünölmeye başlanmıştır.

Bu değişim sürecinde, bürokrasinin sosyal değişme ajanı (social change agent) olarak ön plana çıktığı görölmektedir³². Nitekim en büyük reformcuların bizzatıhi

26 A.g.m., s. 41.

27 Heper, M., Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi, *Toplum ve Bilim* s. 9-10, Bahar-Yaz..., s. 16-17.

28 Bkz: Mardin, S., Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri, (Çev: Ş. Gönen) *Dün ve Bugün Felsefe*, Kitap 1, 1985, s. 167-200; M. Heper, "Merkez-Kenar ..." a.g.m., s. 3-35.

29 Heper, M., "Merkez-Kenar..." a.g.m., s. 7.

30 Akdağ, M., a.g.m., s. 393.

31 Geniş bilgi için bkz: Engelhardt, *Tanzimat* (Çev: A. Düz), Milliyet Yay. Temmuz 1976; M. Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Sosyal Psikoloji bakımından bir tetkik, M.E.B. Yay. İstanbul 1969.

32 Chambers, R.L., a.g.e., s. 323.

kendileri bürokrasinin başında bulunan kişilerdir. Gerek Mustafa Reşit Paşa, gerekse Ali ve Fuat Paşalar gibi reform hareketlerinin mimarları, yeni yapıların yerleştirilmesinde en büyük güç olarak bürokrasiyi görmüşlerdir. Bu amaçla, daha önce iktidarsız padişahlar döneminde güç kazanan bürokrasiyi, daha güçlü bir konuma getirmek amacıyla, idari yapıda düzenlemelere gitmişlerdir.

Böylece Tanzimatla birlikte, hiç bir güvencesi olmayan kul bürokratların yerini istihdam güvencesi olan bürokratlar almaya başlamıştır. Bu düzenlemeler, Findley'in ifadesi ile "Sivil bürokratik hegemonya"yı da beraberinde getirmiştir³³.

Konumuz açısından, Tanzimatın en önemli özelliklerinden birisi de İnalçık'a göre, başlatılan yenileşme hareketinin devletin kurtuluşunu, kuvvetli ve merkeziyetçi bir idarede gören, idarenin yetkilerinin de islahatçı bir bürokratlar zümresinin elinde tutulması gerektiğine inanan sivil-asker bürokratlar grubunun eseri olmasıdır³⁴.

Tanzimat öncesinde başlayan yeni bir mahiyette bürokrasi yaratma çabaları, Tanzimatla birlikte hızlandırılarak sürdürülmüştür.

Geçmişte hiç bir güvencesi olmayan, asker-sivil bürokratlar, Tanzimat Fermanıyla birlikte can ve mal güvenliğine sahip olmuşlardır. Ve, bunun tabii sonucu olarak da belli bir otonomi kazanmışlardır.

Bu durum, zamanla reform hareketlerinin başında gelen sivil bürokratlar için uygun bir ortam sağlamıştır. Bunu uygun bir ücret rejimi ve eğitim düzeni de desteklemiştir³⁵. Böylece bürokrasi, bundan sonra yetkileri, hükümdardan kendi eline aktarma çabalarına girişmiştir. Nitekim İnalçık'a göre daha başlangıçta Reşit Paşa, Padişahın otoritesini ve yetkilerini bürokrasiye devretme amacındaydı³⁶. Paşa, bürokrasiyi, rakibi olan ülema ve ayana karşı sürekli koruma yoluna gitmiştir. Bürokrasiyi ülemanın tesirinden kurtarmak için izlediği yol, şeri hükümlere göre değil Batı modeline göre kurulan okullarda, yeni bürokratlar yetiştirmek olmuştur. Ayan ve eşrafın bürokrasi üzerindeki olumsuz tesirlerini önlemek için de taşra yönteminin merkeziyetçi niteliği, daha da kuvvetlendirilmiştir. Böylece, sivil ve asker bürokrasisinin topluma hakim olduğu, yeni bir takım sosyal ve siyasal gelişmelere sebep olmuştur³⁷.

Bilindiği gibi Tanzimat, üzerinde en çok tartışılan konulardan birisidir. Bazı yazarlar³⁸ Tanzimatın manevi mimar, sayılan devlet adamlarından övgüyle bahsederlerken; bazı yazarlar da³⁹ Batılıların (meselâ Canning gibi diplomatların) tesirlerini ileri sürerek bu kişileri batılı güçlerin ajanı olarak suçlamaktadırlar (Biz burada, önemli olduğuna inanmakla birlikte Tanzimatın bu boyutu üzerinde durmayacağız).

33 Findley, C.V., *Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire*, The Sublime Porte, 1789-1922 Princeton University Press, 1980, s. 1152, v.d.

34 İnalçık, H., *Türk İdare Tarihi*, SBF (Ders Notları) Ank., 1964-65; s. 120'den Zik: S. Yalçındağ, a.g.m., s. 48.

35 Yalçındağ, s, a.g.e., s. 48.

36 A.g.e., s. 49.

37 A.g.e., s. 49.

38 Bkz: Öztuna, Y., *Türkiye Tarihi*, 7. Cilt, Ötüken Yay. İstanbul, 1978; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, T.T.K. Yay., Ankara 1983.

39 Tanzimatı bu açıdan değerlendiren farklı zihniyetteki iki yazarın şu eserlerine bkz: D.M. Doğan, *Batılılaşma İhaneti*, Ankara, 1979, s. 15-68; D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi Yay. Ankara 1968, s. 58-9.

Yönetime (dolayısıyla topluma) hakim olma mücadelesi veren bürokrasi, merkezde sık sık padişahlık müessesesi ile çatışmıştır. Bu isteklerini, güçlü padişahlar döneminde rahatlıkla yerine getirememişlerdir. Nitekim II. Abdülhamit dönemi buna örnek gösterilebilir. Bu dönem hem sultan, hem de bürokrasi için zor bir dönem olmuştur. Bilindiği gibi bu dönem günümüzde bile halâ tartışma konusudur. Bizce bu padişaha sataşmaların asıl sebebi batılılaşma hareketlerine karşı çıkan bir "mürteci" olmasından değil, yetkileri bürokrasiye devretmemesindedir.

II. Abdülhamid, Tanzimatla başlayan reform hareketlerini değil durdurmak, çok daha hızlandırarak sürdürmüştür. Bunun en iyi örneklerini eğitim alanında görmekteyiz⁴⁰. Bu dönemde açılan çok sayıdaki okullarda batılı tarzda eğitim görülmüştür.

Ancak bu mücadeleden bürokrasi kazançlı çıkar ve 1908 yılında 33 yıllık bir saltanattan sonra bu padişahı tahttan indirirler.

Daha sonra İttihat ve Terakki döneminde ise, iktidarı ordu ve Babî'î'nin temsil ettiği bürokrasi ele geçirmiştir⁴¹.

Bu dönemde Türkiye'nin kurtuluşunu⁴² "Adem-i Merkeziyet"çilikte gören Prens Sabahattin Fikirleri ile asırlardır sürüp gelen devlet geleneğine karşı çıkmıştır; ancak, Prens Sabahattin İttihat-Terakki içinde safdışı bırakılmış ve düşüncelerinin yönetim sistemi üzerinde pek fazla tesiri olmamıştır.

Neticede, "hassas dengeler" üzerine kurulan Osmanlı İmparatorluğu, patrimonyol bir ilişkiler manzumesi içinde "müessir" bir yönetim yapısını oldukça uzun bir süre devam ettirmiştir. İmparatorluğun gerilemeye başlamasından sonra ise, toplumdaki diğer yapılarla iç içe girmiş yönetim yapısı da çözülmeye başlamıştır.

Bu duruma çare arayan yöneticiler ise, çözümü, topluma bütünüyle hakim olan "merkeziyet"çi bir yapıda aramışlardır. Çare arayışlarının tabii sonucu olan "yenileşme/değişme" (reform ve ıslahat) hareketlerinin öncülüğünü, yukarıda belirttiğimiz dinamikler sonucunda kazanan sivil bürokratlar "devleti kurtarma"nın yolunu, "herotçu" bir tavırla "batılılaşma" da görmüşlerdir; ve toplumdaki yapısal değişimleri, bu doğrultuda yönlendirme yolunu tercih etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Chambers, R.L.; "The Civil Bureaucracy: Turkey" *Political Modernization in Japan and Turkey*, Edit: R.E. Ward, D.A. Rustaw, Princeton, 1968.
- Danışman, Z.; (Sadeleştiren) *Koçi Bey Risalesi*, K.T. B. Yay. Ankara, Temmuz, 1985.

40 Bkz: F.W. Frey, Education: Turkey, *Political Modernization in Japan and Turkey*. Edit: R.E. Ward, D.A. Rustaw, Princeton University Press, New Jersey, 1968, s. 214.

41 F. Ahmad, *İttihat ve Terakki*, (Çev: N. Yavuz), Kaynak Yay. Ankara 1984, s. 12.

42 Bkz: Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtulabilir?* İstanbul, 1950.

- Findley, C.V.; *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1899-1922*, Princeton, 1980.
- Heper, M.; Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi, *Toplum ve Bilim*, s. 9-10, Bahar: Yaz 1980.
- İnalçık, H.; "The Nature of Traditional Society: Turkey" *Political Modernization in Japan and Turkey*" Edit: R.E. Ward, D.A. Rustaw, Princeton, 1968.
- Mardin, Ş.; Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri, (Çev.: Ş. Gönen) *Dün ve Bugün Felsefe*, Kitap 1., 1985.
- Turhan, Mümtaz; *Kültür Değişmeleri*, M.E.B. Yay. İstanbul, 1969.
- Weiker, W.F.; Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform, *Amme İdaresi Dergisi* c. 6, s. 1, Mart 1973.